

بازشناسی تیپولوژی و مرفولوژی در ساختار سراهای بازارهای سنتی ایران در دوره قاجاریه (نمونه موردی: سراهای بازار کرمانشاه)

چکیده

با ظهور تفکرات و اندیشه‌های مدرن و نوین معماری که زوال و انحطاط آثار معماری اصیل ایرانی و سنتی را در پی داشته است، با بررسی مطالعات صورت گرفته تیپولوژی و مرفولوژی جنبه‌های گوناگون معماری آثار تاریخی همچون کاروانسراهای درون‌شهری و سراهای بازارهای سنتی دوره قاجار، ویژگی‌های آنان مؤلفه‌ها و پارامترهای مؤثر از منظر کالبدی را استخراج کرد و به معماری نوین امروز برای تأثیر از گذشته بهره‌گیری کرد. این پژوهش در ابتدا با استفاده از مطالعات اسنادی از روش توصیفی - تحلیلی روش‌ها، معیارها و شاخص‌های نظریات مرتبط با تیپولوژی و مرفولوژی معماری در طرح آثار تاریخی کاربری کاروانسراهای درون‌شهری و سراها را بررسی خواهد کرد و در راستای آن مبانی نظری پژوهش تدوین خواهد شد. سپس باتوجه به برآیند حاصل از مباحث نظری، مؤلفه‌های کالبدی اثرگذار بر گونه‌شناسی سراها شناسایی می‌گردد. در پی آن، مؤلفه‌ها و شاخص‌های کالبدی معماری سراهای مذکور از روش پژوهش میدانی براساس مطالعات نظری استخراج خواهد شد. نتیجه این‌که از طریق روش سلسله‌مراتبی و مطابق خروجی پرسش‌نامه، اثرگذارترین مؤلفه‌های کالبدی اولویت‌بندی شده باتوجه به نتایج حاصل، اصول و شاخصه‌های معماری سراهای مورد مطالعه، ارائه خواهد شد.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی مؤلفه‌های فرمی و عملکردی اثرگذار بر سراهای بازار شهر کرمانشاه.
۲. واکاوی سراهای بازار دوره قاجاریه شهر کرمانشاه باتوجه به اولویت‌بندی‌های تیپولوژی و مرفولوژی.

سؤالات پژوهش:

۱. مهم‌ترین مؤلفه‌های فرمی و عملکردی در سراهای بازار دوره قاجاریه شهر کرمانشاه چیست؟
۲. مراکز اقتصادی درون‌شهری و سلسله‌مراتب فضایی چه نقشی در مؤلفه فرمی و عملکردی سراهای بازار کرمانشاه دارد؟

کلیدواژه‌ها: کاروانسراهای درون‌شهری و سراها، تیپولوژی و مرفولوژی، بازار سنتی کرمانشاه، دوره قاجاریه.

مقدمه

معادل انگلیسی مفهوم گونه‌شناسی واژه «تیپولوژی» است که برگرفته از کلمه «تایپ» است. واژه تایپ منبعث از ریشه یونانی و لاتین «تایپ» است که معادل معنایی واژگانی چون: نمونه، فرم، دسته، ویژگی و نماد هست. گونه به لحاظ معنایی متمایزکننده ویژگی‌های یک دسته یا طبقه یا نوعی از اشیاء است (معماریان و تفتی، ۱۳۹۶). درواقع گونه‌شناسی نوعی دسته‌بندی براساس فرآیندهای خاصی است و براساس این دسته‌بندی‌ها می‌توان به نتایج مختلفی دست پیدا کرد.

بازشناسی معماری بازارهای سنتی و بناهای تاریخی وابسته به آن مستلزم شناخت کلیه خصوصیات تأثیرگذار در شکل‌گیری مفهوم و ساختار بناهای تاریخی هست، چراکه در معماری ایرانی - اسلامی به لحاظ وسعت جغرافیایی و تکثر حکمرانی پادشاهان در تاریخ این قلمرو، با ترکیب‌ها و اشکال متنوع و متفاوتی مواجه هستیم. لذا یکی از روش‌های پالایش و تفسیر آثار معماری تاریخی، تجرید و تفکیک آثار از منظر اقلیم‌بندی و دوره‌های تاریخی هست. در تحقیق حاضر، سه مورد از سراها و کاروانسراهای درون‌شهری مهم موجود در بازار شهر کرمانشاه، به نام سرای توکل (همدانی)، سرای وکیل‌الدوله و سرای نو، مورد بررسی قرار خواهد گرفت که هر سه بنای به‌جای مانده از دوران قاجاریه را دربر خواهد داشت. هر سه بنای مذکور دارای ویژگی‌های منحصر به فرد در عین شباهت‌های ساختاری هست به‌گونه‌ای که دارای حیاط مرکزی، ایوان‌های اصلی ورودی، چهارضلعی و حدود ارتفاعی نسبتاً مشابه می‌باشند. کلمه کاروانسرا مشتق از کاروان، کاریان یعنی گروه مسافران «قافله» که دسته‌جمعی مسافرت می‌کنند و سرای به معنی خانه و مکان است. هر دو کلمه کاروان و سرای مشتق از پهلوی ساسانی یعنی فرس میانه است. چنانچه در فرهنگ لغات و سایر منابع ادبی نام‌های کاروان‌خانه، کاروان‌گاه و سکاروان‌گه بعضی از کاروانسراها مورد استفاده قرار می‌گرفت (شاهروندی، ۱۳۹۱: ۲۷).

این نوع کاروانسراها که شباهت‌های زیادی به کاروانسراهای برون‌شهری دارند، بیشتر برای مبادلات کالاهای بازرگانی استفاده می‌شده‌اند و مانند کاروانسراهای جاده‌ها در بیرون شهرها جنبه اقامتی موقت نداشته‌اند، اما مکان‌هایی هم برای اقامت مسافران، در آن‌ها وجود داشته است. این کاروانسراها اغلب بارانداز و محل عرضه کالاهای کاروانسراها بودند. موقعیت آن‌ها در بازار و پشت راسته اصلی و گاهی در کنار راسته‌های فرعی آن یا خارج از بازار بوده است» (هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۹: ۶۹). در سفرنامه تاورنیه توصیف‌هایی درباره جوانب گوناگون کاروانسراهای شهری بیان شده است. کاروانسرای مادر شاه اصفهان، بزرگ‌ترین و باشکوه‌ترین کاروانسرای شهری اصفهان در دوره صفوی است (حسینی، ارژمند، ۱۳۹۲: ۴۸).

در این ارتباط مقوله تیپولوژی مورفولوژی روشی مهم در راستای تجریدی‌سازی الگوهای معماری تاریخی مانند سراها هست؛ به‌گونه‌ای که از طریق یک تیپولوژی کامل و فراگیر، بستر دستیابی به الگوهای تجریدی از معماری تاریخی و شناخت و تحلیل میسر گردد. هر اثر معماری حائز یک ساختمان شکلی و کالبدی هست که از طریق خصوصیات ترکیب‌بندی همچون تقارن، سلسله‌مراتب، نقاط عطف، تکرار و تعادل، تناسب فرمی و ... دارای مفهوم ساختمان کالبدی مشخص و معین بوده که بدین روش با محیط خود ارتباط دوسویه برقرار می‌کند. بنابراین با استعانت از نظر معماریان و تفتی (۱۳۹۶) بایستی اذعان داشت که خصوصیات ترکیب‌بندی شکلی و فرمی یک اثر بیانگر مفاهیم و محتوای ساختار آن بنا است. به بیان دیگر، شکل و فرم، تفسیرگر و تعبیرکننده محتوا و روایت‌گر معماری درون است. هدف این تحقیق پس از تبیین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر عناصر گونه‌شناسی و عملکردی،

باتوجه به مقایسه تطبیقی بین بناها و ارائه اولویت‌ها مبتنی بر مؤلفه‌های مستخرج از مبانی نظری هست. درخصوص بحث و تحلیل و معرفی کاروانسراهای ایرانی اولین منبع را بی‌شک کتاب‌های ماکسیم سیرو (۱۳۵۷) معرفی می‌توان کرد که پس از آن پیرنیا و افسر (۱۳۷۱) در کتاب راه‌های ایران از پیش از اسلام تا دوران اسلامی به خوبی در معرفی کاروانسراها اهتمام ورزیدند، اما در کتاب کاروانسراهای ایران، نوشته کیانی و کلایس (۱۳۷۳) به نحو احسن به یک مرجع علمی در این حوزه تبدیل گشت. اما در حوزه فضای کالبدی عباس‌زادگان و معماریان (۱۳۸۱) از محققان پیشگامی بودند که در خصوص نگرش نحو فضای معماری اظهار نظر کردند و آن را توسعه و بسط دادند. در این راستا و با تأکید بر معیارهای ترکیب‌بندی فضا، امین‌پور و مشهدی (۱۳۹۶) ایده‌های مؤثری را طی مقاله‌ای در خصوص شاخص‌های مؤثر بر گونه‌شناسی معماری ارائه دادند. با این حال، راجع به چیدمان فضایی کاروانسراهای ایرانی و ترسیم و تحلیل نمودارهای توجیهی آن‌ها، سهیلی و رسولی (۱۳۹۵) مقاله‌ای را با عنوان مطالعه تطبیقی معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه ارائه دادند.

در این پژوهش در راستای تبیین روش‌شناسی و تحلیل داده‌های مستنتج، شناخت روند پژوهش از طریق روش‌های توصیفی-تحلیلی و روش میدانی، صورت پذیرفت و داده‌های نظری ابتدایی جمع‌آوری گردید. همچنین باتوجه به رویکرد پژوهش مبتنی بر تحلیل مؤلفه‌های کالبدی و عملکردی، اصلی‌ترین روش‌های مرتبط با موضوع پژوهش برابر با جدول (۱) معین گشته است که باتوجه به آن‌ها، بازشناسی عناصر ساختاری، الگوشناسی و عملکردی انجام می‌گردد.

نتیجه‌گیری

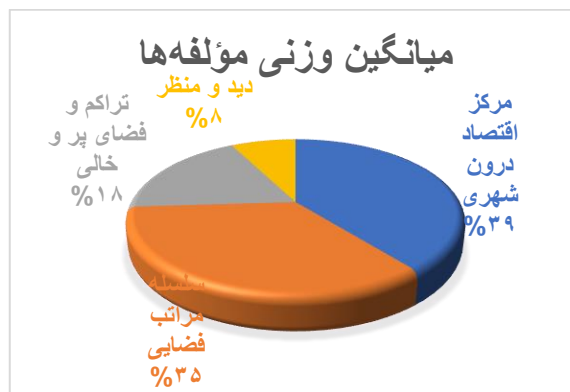
در این قسمت گونه‌شناسی مؤلفه‌های کالبدی بررسی شده مورد آزمون قراردادده خواهند شد که درنهایت از طریق تحلیل سلسله‌مراتبی AHP (تصمیم‌گیری چندمعیاره) تأثیرگذارترین مؤلفه‌ها به ترتیب اولویت معین گردند. در این راستا از بین مؤلفه‌های کالبدی تعیین شده مبتنی بر مبانی نظری و پیشینه موضوع، ۴ آیتم تراکم و فضای پر و خالی، تناسبات کمی فرمی، خط آسمان و توزیع کمی فضایی انتخاب گردید و قیاس آن‌ها به صورت زوجی مطابق نمودار درختی (طرح تعیین سلسله‌مراتب) شکل (۸) انجام پذیرفت. تحلیل این مؤلفه‌ها ابتدا در بستر پرسش‌نامه ارزیابی انجام پذیرفت که در این راستا از آرا و نظرهای متخصصان و صاحب‌نظران این حوزه که مسلط به مباحث گونه‌شناسی معماری آثار تاریخی بودند استفاده شد، در این پرسش‌نامه از هر نفر درخواست شد تا میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها را در مقایسه با دیگر مؤلفه‌ها، در قالب انتخاب یکی از آیتم‌های کاملاً مهم (رتبه ۹)، خیلی مهم (رتبه ۷)، مهم‌تر (رتبه ۵)، مهم (رتبه ۳) و برابر (رتبه ۱) مشخص کند که میانگین وزنی آن‌ها در جدول ماتریسی شکل (۳) درج شد و نسبت ۲ به ۲ هر یک معین گردید.

نام مؤلفه	اولویت‌بندی (وزن دهی)
مرکز اقتصادی درون‌شهری	۰.۳۸۳۰۷۱
سلسله‌مراتب فضایی	۰.۳۵۶۱۴۵
تراکم و فضای پر و خالی	۰.۱۹۴۵۵۸

دید و منظر	۰۰۶۶۲۲۶
------------	---------

جدول (۷) : اولویت‌بندی مؤلفه‌های کالبدی سراها

در ادامه محاسبه میانگین وزنی و نرمال‌سازی از طریق نرم‌افزار AHP solver که نهایتاً از طریق محاسبه افزار میانگین هندسی هر سطر به جمع میانگین هندسی سطرها استخراج گردید. نتایج اولویت‌گذاری مؤلفه‌های کالبدی در جدول (۷) نمایان شده است. در آخر با اولویت‌های مستخرج و معیار وزنی آن‌ها، نمودار زیر از برآیند نرم‌افزار نامبرده حاصل شده که مطابق جدول اولویت‌ها معین شده است.

شکل (۷) : نمودار میانگین وزنی نمونه‌ها و مقایسه گزینه‌های مستخرج از پرسش‌نامه (منبع: نگارنده)

پس از بررسی کامل و جامع سراهای دوره قاجاریه در کرمانشاه (سراهای وکیل‌الدوله، نو و توکل) و همچنین پس از آزمون و تحلیل مؤلفه‌های به‌دست‌آمده بروش AHP (تصمیم‌گیری چند معیاره)، اولویت‌بندی آن‌ها تعیین گردید. مؤلفه‌های فوق‌الذکر به ترتیب اولویت شامل: ۱- مرکز اقتصادی درون شهری؛ ۲- سلسله‌مراتب فضای؛ ۳- تراکم و فضای پر و خالی؛ ۴- دید و منظر می‌باشند که وزن دهی هر کدام به تفکیک در جدول (۷) به‌صورت کامل گردیده است.

فهرست منابع و مآخذ:

برزگر، محمدرضا. (۱۳۸۳). بازشناسی هویت شهری، مجموعه مقالات همایش مشایب شهرسازی ایران، جلد اول، ساخت شهری، شیراز: دانشگاه شیراز.

بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸۷). «ضرورت‌ها و موانع ایجاد شهر هوشمند». هنرهای زیبا، صص ۲۹-۱۸.
پیرنیا، محمدکریم؛ افسر، کرامت‌الله. (۱۳۷۱). راه و رباط، تهران: انتشارات ملی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۴). «انسان مدرن و معمای هویت». فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۱، صص ۷-۲۸.

حجت، مهدی. (۱۳۸۷). «هویت در معماری، آشیانی برای مرغ باغ ملکوت». در آیین خيال، شماره ۹، صص ۸۴-۸۸.

رحیم‌نیا، رضا؛ زمانی‌فرد، علی و قرائتی، مهران. (۱۳۹۶). «بررسی تاریخی و تبیین جایگاه حرفه‌ای و نقش معماران سنتی در فرآیند تحولات معماری و مرمت با تکیه بر منابع مکتوب». مرمت و معماری ایران، شماره ۱۳، ۱۹-۳۴. سلیمانی، محمدرضا؛ اعتصام، ایرج و حبیب، فرح. (۱۳۹۵). «بازشناسی مفهوم و اصول هویت در اثر معماری». هویت شهر، شماره ۲۵، ۱۵-۲۶.

سهیلی، جمال‌الدین؛ رسولی، نسترن. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان)». نشریه هویت شهر، شماره ۲۶، ۱۱-۲۲.

سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها. ترجمه مهدی مشایخی. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.

کاویان، مجتبی؛ غلامی، غلامحسین. (۱۳۹۵). «بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران». فصلنامه اثر، شماره ۷۵.

شاهرودی، عباسعلی و سیدیان، علی. (۱۳۹۱). اصول و مبانی طراحی هتل، تهران: واحد گرافیک علم و دانش. قبادیان، وحید. (۱۳۹۰). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

کیانی، محمدیوسف و ولفرام، کلایس. (۱۳۷۳). کاروانسراهای ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

لنگ، جان؛ عینی‌فر، علیرضا. (۱۳۸۳). آفرینش نظریه معماری، نقش علوم و رفتاری در طراحی محیط. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مشهدی، علی؛ امین‌پور، احمد. (۱۳۹۶). «تدوین فرآیند و شاخص‌های مؤثر به گونه‌شناسی معماری با معیار ویژگی‌های ترکیب‌بندی (نمونه موردی: بناهای تاریخی شهر اراک)». نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۸، ۱.

معماریان، غلامحسین؛ دهقانی تفتی، محسن. (۱۳۹۶). «در جست‌وجوی معنایی نو برای مفهوم گونه و گونه‌شناسی در معماری (مطالعه موردی: خانه گونه تالار شهر تفت)». نشریه مسکن و روستا، شماره ۱۶۲، ۲۳.